

Vanya Micheva

(Bulgaria, Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences)

Attempts at Term Formation in the Language of the New Bulgarian Damaskins

Abstract. This paper presents attempts at term formation by means of compounding attested in the language of the New Bulgarian Damaskins. To this end, I study linguistic data from five New Bulgarian damaskins, the Bulgarian dialects and Modern Bulgarian. Compounding is the main device of term formation in the history of literary Bulgarian. The unique feature of the studied texts is that Turkish and Bulgarian words are combined to form compound nouns. The resulting compounds represent names of transgressions and can be viewed as religious terms.
Keywords: terminological lexis, New Bulgarian damaskin, history of the Bulgarian language

Ваня Мичева

(България, Институт за български език, Българска академия на науките)

Опити за терминообразуване в езика на новобългарските дамаскини

В съвременната терминология са известни няколко начина на терминообразуване. Според чешките учени В. Poštloková, М. Tejnor, М. Roudny те могат да се определят като:

1. морфологичен – деривация, композиция, абревиация;
2. синтактичен;
3. семантичен (Poštloková, Roudny, Tejnor 1983).

В книгата си „Българска терминология“ Л. Манолова изброява три типа терминообразуване: лексико-морфологично, лексико-синтактично и лексико-семантично, към което спада терминологизацията на общоупотребими думи чрез преосмисляне, пренос или преминаване към друга част на речта (Манолова/Manolova 1984). Най-актуална и точна е класификацията на М. Попова в „Теория на терминологията“. Според авторката става въпрос за различни техники, които най-общо могат да бъдат морфологични, семантични, синтактични и графични. Основни са: метонимия, метафора, афиксация, композиция, формално-синтактична техника, универбизация, синтактично-семантична кондензация, абревиация и заемане (Попова/Ророва 2012, виж също: Попова/Ророва 1985, 1990). В последно време успешно се разработват и проблемите на вариантността, дублетността и синонимията в съвременната терминология (Симеонова/Simeonova 2016, 2019, 2020, 2022).

Диахронната терминология също има своите постижения (Илиева/Ilieva 2005, 2013, 2016, Цибранска-Костова/Cibtanska-Kostova 2012, Мирчева/Mircheva 2013). Проучването на термините в езика на новобългарските дамаскини се вписва в тази традиция, като допълва малко, но интересни факти за опитите на българските книжовници от 17. в. да създадат подходящи термини за различни явления от битието на българите през тази епоха.

Проучването се опира на пълна ексцерпция на Тихонравов дамаскин (Тих) (Дьомина/Demina 1971), Люблянски дамаскин (Любл) (Аргиров/Argirov 1895), Копривщенски дамаскин (Копр) (Милетич/Miletich 1908), Троянски дамаскин (Тр) (Иванова/Ivanova 1967), Ловешки дамаскин (Лов) (Младенова, Велчева/Mladenova, Velcheva 2013), Този подбор на източниците отразява разнообразието им – използвани са дамаскини от I и II новобългарски тип (по класификацията на Е. Дьомина), както и от тип *тогива* и тип *тогази* (по класификацията на Б. Велчева).

За езика на новобългарските дамаскини най-важната характеристика е приближаването до говоримия език от тази епоха. Тези сборници са значителен феномен в историята на българската книжнина, защото при тях за първи път след Кирило-Методиевата епоха се възстановява връзката между книжовен и говорим език. Книжовният език на народна основа от XVII в. съчетава по уникален начин традиционната лексика на архаичните дамаскини и новите думи, дошли от говоримия, сред които има и чужди, основно гръцки и турски. В лексиката свободно навлизат чужди по произход лексеми, които вече са утвърдени в диалектите. Решаващ критерий за употребата на определена лексема не е нейният произход, а нейната разбираемост. Авторите на новобългарските дамаскини се стремят да създадат достъпни текстове, които да достигат до максимален брой възприематели и да им въздействат, като ги поучават и приобщават към християнските ценности. Именно по тези причини и при опитите за терминообразуване основен критерий е разбираемостта, която се постига чрез преосмисляне и съчетаване на вече познати думи.

Ще се спра на два термина, в чийто състав влизат турски и български лексеми. Тоест налице е хибридность. Освен че имат разнороден лексикален състав, тези термини са интересни, защото са резултат от композиция. Една от основните характеристики на старобългарския книжовен език е употребата на сложни думи за назоваване на богословско-философски понятия. Например: *богопознание* ‘богопознание’, *богоразуимие* ‘Божия премъдрост’, *благословествение* ‘благословия’, *доброговѣние* ‘богобоязън’. Това е начин за интелектуализация на лексиката при превръщането на българския говорим език от IX–X в. в език на първата славянска литература, която се използва при християнизирването на почти целия славянски свят. И в съчиненията на Патриарх Евтимий композицията при терминообразуването е богато засвидетелствана, защото в края на XIV в. се утвърждава исихастският модел на християнско световъзприятие, чийто категории се нуждаят от съответна терминологична лексика. Откриват се: *боговидѣние* със значение ‘боговидение, богопознание’; *благословие* и *благозаконие* със значение ‘добро християнско слово, добър християнски закон’; *благовѣстници* ‘прозвище на четиримата евангелисти Матей, Марко, Лука и Йоан’ (Мичева 2017). Може да се каже, че композитите са част от абстрактната лексика в историята на книжовния ни език. Те се срещат и в новобългарските дамаскини, налице са сложни думи с първа съставка *бого–*, *благо–*, *добро–*, *зло–* и те назовават различни понятия от християнската лексика: *богоразуимен* ‘който се отнася до богопознанието’, *богословие* ‘учение за религиозните постулати’, *благовѣщение* ‘християнски празник’, *добродѣтелен* ‘който живее според Божиите закони’, *злочестник* ‘човек, който извършва недостойни дела’.

Чрез композиция са образувани и думите *файдаземание* и *артъкземание*, които назовават престъпление в човешките взаимоотношения – надвзимане, взимане на повече, отколкото трябва. От съвременна гледна точка можем да определим тези думи като юридически термини, но в контекста на средновековните по съдържание текстове те се отнасят до една осъдителна от гледна точка на християнската етика постъпка и затова се определят като религиозни термини.

Лексемата *артъкъземаніе* се среща в Словото за десетте божии заповеди на Дамаскин Студит в контекста на десетата божия заповед, отнасяща се до завистта:

Десето е пъкъ заричанїе, да ти се не поревне, или да завидишъ нѣкомуу за нѣщо. ни на къщата мою ни на селището мою, ни на лозѣ негово или нѣвѣ, ни на друго нѣко нѣщо защо ѿ завидѣнїе бѣва артъкъземанїе. що е чю сѣкты кои зема артъкъ, та е идолослужителъ. зарадѣ това не завиди, и не надземоуванъ тъкмо работи и мъчи се Тих 1.76.

При отричането на завиждането като източник на стремеж да придобиеш нещо нечестно, тоест чрез надвзимане, са употребени поредица от общоупотребими домашни лексеми, които очертават границите на своето притежание – *къща, лозе, селище, нива*. Когато обаче трябва да се назове прегрешението, до което води завистта, авторите използват един неологизъм: *артъкъземаніе*. Лексемата *артъкъ* присъства и в следващия контекст, тя означава ‘излишък’ и е заемка от турската *artık* ‘остатък’. Тази дума съществува днес в диалектите и във възрожденската литература, но за първи път навлиза в книжовния език именно в новобългарските дамаскини. Откриваме я в Тихонравовия и в Троянския дамаскин. Тя е част от сложното съществително *артъкъземаніе* (в съчетание с българската *земаніе*), което се осмисля като най-разбираемо за слушателите и читателите название на нечестното взимане на нещо, което не ти се полага. Така десетата божия заповед според авторите въздейства най-силно, разяснява същността на греха и отблъсква вярващите от неприемлив модел на поведение.

В същия контекст човек, който взема артъкъ, тоест излишък, се нарича *идолослужител* ‘езичник’, така той се причислява към най-големите грешници, които почитат идоли и служат на езически божества. Интересното е, че авторите на дамаскините, които се стремят към разбираем език на произведенията си, използват сложна лексема, позната още от старобългарския език. Там тя възниква по подобен начин – чрез съчетаване на гръцката заемка *идол* и българското съществително *служител*. Следователно този начин на композиция е установен още от създателите на старобългарския книжовен език. Както се вижда, техните следовници от 17. век използват различни стратегии за въздействие върху възприемателите – домашни думи, наследени по книжовен път композити, нови сложни думи с хибриден характер.

Сложното съществително *файдаземаніе* е с подобна семантика и структура. То се среща в Словото за Второто пришествие на Дамаскин Студит в Тихонравов, Люблински, Копривщенски дамаскин в контекста:

Изъ въ направихъ рѣцѣ да гы вдигатѣ горѣ на мѣба и на мѣнїе, а вѣ гы омръсихте на сила или със краденїе или със файдаземанїе или кръвъ и оукѣнство Тих 18.2046.

Отново става дума за греховете, които извършват християните и за които ще бъдат осъдени при Второто пришествие на Спасителя. Тук заедно с насилието, проливането на кръв и убийството са изтъкнати още две прегрешения, свързани с посегателството над собствеността, а именно кражбата и надвзимането, наречено *файдаземаніе*. Обединяването на тези грехове в един контекст от гледна точка на християнската традиция не е учудващо, защото в Евангелието от Матей 19: 18, 19, както и в Евангелието от Марко 10, 19 Исус посочва Божиите заповеди: „не убивай, не прелюбодействуй, не кради, не лъжесвидетелствуй“. Оригиналото в Словото на Дамаскин Студит е прибавянето към краденето на още едно неморално явление, което пък българските книжовници наричат с неологизма *файдаземаніе*.

За да разберем смисъла на този неологизъм, би трябвало да проследим семантиката на съществителното *файда* в новобългарските дамаскини. То се среща в Тихонравовия, Троянския, Копревщанския, Люблянския и Ловешкия дамаскин и е с най-развита семантична структура сред всички засвидетелствани турцизми:

Ф а й д а 1. Полза, добра последица от нещо, облага. 2. Печалба, материална придобивка. 3. Подкуп; материални средства, които се дават на служебно лице за специална услуга. 4. *Прен.* Опрощение, прошка за извършени грехове. В Ловешкия дамаскин откриваме словосъчетанието: ф а й д а н а ф а й д а п р и т у в а р я м ‘печалба върху печалба натрупвам, забогатявам извънредно много’, а в Люблянския – да м ф а й д а ‘платя допълнително пари’.

Лексемата *файда* възприема значенията на *полза* и *цѣна* (което вероятно се дължи на многозначността на арабския етимон). Тя е една от най-старите турски заемки в българските диалекти и затова придобива толкова много значения. Анализът на контекстите в новобългарските дамаскини показва, че тя назовава както духовни, така и материални придобивки. При композита *файдаземание* се реализира значението ‘печалба’ и той може да се изтълкува като ‘взимане с печалба’. Това в тази епоха вероятно е често срещано явление в стопанската система на Османската империя и основателно предизвиква вниманието на книжовниците от 17. в. Те обаче го осмислят преди всичко като грях, който лишава християнина от праведност, и го превръща в грешник. Предупрежденията в Словото за Второто пришествие са именно в този смисъл – за всички недостойни постъпки хората ще получат справедлив съд и ще бъдат наказани в ада. Такова неприемливо човешко действие е и надвзимането, за което е създаден религиозният термин *файдаземание*.

Според мен авторите на новобългарските дамаскини владеят до съвършенство книжовния идиом на своето време и разчитат на многопосочно въздействие на текстовете си. Затова ще си позволя да добавя още малко семантични данни за *файда*. Абстрактното ѝ значение ‘нематериална облага, духовна полза’ се реализира най-вече в Словото за десетте божии заповеди, където са 7 от 16-те ѝ употреби в Тихонравовия дамаскин. В този текст българската дума *полза* отсъства. Според създателите на текста именно *файда* може да изрази необходимостта от търсене на духовни придобивки при спазване на определени християнски императиви.

така дѣла гѣ в евангелието. ако любѣте които въ любѣтъ коѣ файда
имате, нѣ когѣ любите дѣшманете ваши тогива файда много имате от
бога Тих 56.

Точно с *файда* слушателите могат да бъдат поучени да се стремят към един тип поведение (любов към душманите) и да избягват други (вземане на *файда*, тоест подкуп; *файдаземание*, тоест надвзимане). Само по този начин те ще приемат *файда*, тоест ще получат опрощение на греховете си. Ето как чрез семантиката на лексемата *файда* може да се структурира част от духовния свят на добрия християнин със забраните, препоръките и последиците от тях. В рамките на тези сложни духовни и материални маркери на човешката дейност *файдаземанието* придобива своята истинска значимост на прегрешение.

При описанието на отречените от християнството модели на поведение книжовниците се стремят да достигнат най-висока степен на достъпност, за да откажат християните от тях. За тази цел те използват диалектни думи независимо от техния произход. Налице са думи от домашен произход – *кривина*, *кривда*, *крадение*, *кражба*, *навадя*, *наклопам*, както и от чужд произход – *душманин*, *душманлък*, *хайдут*, *хайдут-*

ство, кеседжия, кеседжийство, комсолук, комсия, ковладене, ковлада, гювендия, файдаземание и артъкземание от турски.

Двете сложни съществителни – *файдаземание* и *артъкземание* – са оригинално творчество на българските дамаскинали от 17 в. Те са опит за терминообразуване чрез композиция, при която се съчетават българска и турска лексема, за да се създаде максимално разбираемо название за едно от разпространените прегрешения в тази епоха.

ЛИТЕРАТУРА

- Аргиров 1895: *Аргиров, Ст.* Люблянски български ръкопис от XVII в. – СБНУ, 11, 463-560 (Argirov 1895: *Argirov, St.* Lyublyanski balgarski rakopis. – SBNU, 11, 463-560).
- Дьомина 1971: *Дьомина, Е.* Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII века. Часть II. София: Издателство на БАН (D'omina 1971: *D'omina, E.* Tihonravovskiy damaskin. Bolgarskiy pamyatnik XVII veka. Chast' II. Sofia: Izdatelstvo na BAN).
- Иванова 1967: *Иванова, А.* Троянски дамаскин. Български паметник от XVII в. София: Издателство на БАН (Ivanova 1967: *Ivanova, A.* Troyanski damaskin. Balgarski pametnik ot XVII v. Sofia: Izdatelstvo na BAN).
- Илиева 2005: *Илиева, Т.* Богословската терминология в Йоан-Екзарховия превод на „Небеса“. Автореферат на докторска дисертация, София (Ilieva 2005: *Ilieva, T.* Bogoslovskata terminologia v Yoan-Ekzarhoviya prevod na „Nebesa“. Avtoreferat na doktorska disertatsia, Sofia).
- Илиева 2013: *Илиева, Т.* Терминологичната лексика в Йоан-Екзарховия превод на „De fide orthodoxa“. София: Самиздат (Ilieva 2013: *Ilieva, T.* Terminologichnata leksika v Yoan-Ekzarhoviya prevod na „De fide orthodoxa“. Sofia: Samizdat).
- Илиева 2016: *Илиева, Т.* Взаимодействие между общоупотребима и терминологична лексика в историята на българския книжовен език. (Наблюдения върху теолого-философската терминология в диахрония). – Български език, кн. 1, 74-90 (Ilieva 2016: *Ilieva, T.* Vzaimodeystvie mezhdu obshtoupotrebima i terminologichna leksika v istoriata na balgarskiya knizhoven ezik (Nablyudeniya varhu teologo-filosofskata terminologia v diahronia). – Balgarski ezik, kn. 1, 74-90).
- Манолова 1984: *Манолова, Л.* Българска терминология. София: Издателство на БАН (Manolova 1984: *Manolova, L.* Balgarska terminologia. Sofia: Izdatelstvo na BAN).
- Милетич 1908: *Милетич, Л.* Коприщенски дамаскин, новобългарски паметник от XVII в. – Български старини, 2 (Miletich 1908: *Miletich, L.* Koprivshenski damaskin, novobalgarski pametnik ot XVII v. – Balgarski starini, 2).
- Младенова, Велчева 2013: *Младенова, О., Б. Велчева.* Ловешки дамаскин. Новобългарски паметник от XVII век. София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (Mladenova, Velcheva 2013: *Mladenova, O., B. Velcheva.* Loveshki damaskin. Novobalgarski pametnik ot XVII v. Sofia: Natsionalna biblioteka Sv. Sv. Kiril i Metodiy”).
- Мирчева 2013: *Мирчева, Е.* *Ище ли задъница въдетъ* – към въпроса за изграждането на терминологията в началния период от развитието на старобългарския книжовен език. – В: Софийската Мала Света гора като културен и книжовен феномен. Приложение към сп. Български език, 143-160. (Mircheva 2013: *Mircheva, E.* *Ище ли задъница въдетъ* – kam vaprosa za izgrazhdaneto na terminologiyata v nachalniya period ot razvitiето na starobalgarskiya knizhoven ezik. – In: Sofiyskata Mala Sveta gora kato kulturen i knizhoven fenomen. Prilozhenie kam sp. Balgarski ezik, 143-160).

- Мичева 2017: *Мичева, В.* Начини на терминообразуване в езика на Патриарх Евтимий. – В: Езикът на науката и науката за езика. Юбилеен сборник в чест на чл.-кор. проф. Мария Попова. София: Издателство на БАН, 186-192 (Micheva 2017: *Micheva, V.* *Nachini na terminoobrazuvane v ezika na Patriarh Evtimiy.* – V: *Ezikat na naukata i naukata za ezika. Yubileen sbornik v chest na chl.-kor. prof. Maria Popova.* Sofia: Izdatelstvo na BAN, 186-192).
- Попова 1985: *Попова, М.* Към въпроса за отношението между терминологична и общоупотреби-ма лексика. – В: Славистичен сборник, София: Издателство на БАН (Popova 1985: *Popova, M.* *Kam vaprosa za otnoshenieto mezhdu terminologichna i obshtoupotrebima leksika.* – In: *Slavistichen sbornik.* Sofia: Izdatelstvo na BAN).
- Попова 1990: *Попова, М.* Типология на терминологичната номинация. София: Издателство на БАН. (Popova 1990: *Popova, M.* *Tipologia na terminologichnata nominatsia.* Sofia: Izdatelstvo na BAN).
- Попова 2012: *Попова, М.* Теория на терминологията. Велико Търново: ИК „Знак ’94” (Popova 2012: *Popova, M.* *Teoria na terminologiat.* Veliko Tarnovo: IK „Znak ’94”).
- Симеонова 2016: *Симеонова, Кр.* Терминологичната номинация в съвременната българска политическа терминология. София: „Пропелер“. (Simeonova 2016: *Simeonova, Kr.* *Terminologichnata nominatsia v savremennata balgarska politicheska terminologia.* Sofia: „Propeler“).
- Симеонова 2019: *Симеонова, Кр.* Прояви на формална вариантност при някои термини и терминоеlementи в различни терминологични системи. – В: Сборник „Рада и приятели” в чест на 65-годишнината на проф. д-р Радка Влахова. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 241-249. (Simeonova 2019: *Simeonova, Kr.* *Proyavi na formalna variantnost pri nyakoi termini i terminoelementi v razlichni terminologichni sistemi.* – In: *Sbornik „Rada i priyateli” v chest na 65-godishninata na prof. d-r Radka Vlahova.* Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 241-249).
- Симеонова 2020: *Симеонова, Кр.* За някои интересни факти от създаването на българската научна терминология след Освобождението. – В: Сборник с доклади от Международната научна конференция на ИБЕ. Т. 1. София: Издателство на БАН, 167-173. (Simeonova 2020: *Simeonova, Kr.* *Za nyakoi interesni fakti ot sazdavaneto na balgarskata nauchna terminologia sled Osvobozhdenieto.* – In: *Sbornik s dokladi ot Mezhdunarodnata nauchna konferentsia na IBE. T. 1.* Sofia: Izdatelstvo na BAN, 167-173).
- Симеонова 2022: *Симеонова, Кр.* Вариантност, дублетност и синонимия в терминологията. – В: Сборник с доклади от Международната годишна научна конференция на Института за български език. София: Издателство на БАН, 184-192. (Simeonova 2022: *Simeonova, Kr.* *Variantnost, dubletnost i sinonimia v terminologiat.* – In: *Sbornik s dokladi ot Mezhdunarodnata godishna nauchna konferentsia na Instituta za balgarski ezik.* Sofia: Izdatelstvo na BAN, 184-192).
- Цибранска-Костова 2012: *Цибранска-Костова, М.* Библейските основи на покаяната терминология в Постниковия канонарий. – В: Езикът на Библията. Езиково-текстологични проучвания. Москва-Санкт-Петербург: Нестор-История, 11-26. (Tsibranska-Kostova 2012: *Tsibranska-Kostova, M.* *Bibleyskite osnovi na pokaynata terminologia v Postnikovia kanonariy.* – In: *Ezikat na Bibliyata. Ezikovo-tekstologichni prouchvaniya.* Moskva-Sankt-Peterburg: Nestor-Istoria, 11-26).
- Poštolkova, Roudny, Tejnor 1983: *Poštolkova B., Roudny M., M. Tejnor.* О чeske terminologii. Praha: Academia.